

ültünk, tanakodva. — Túléljük? — kérdezte Halász Gábor menyaszszonya, aki ugyancsak jelen volt. — Elszánt bizakodással, *igennel* válaszoltam. Halász kételkedve rázta a fejét. A német megszállás nyomasztó légkörében mintha leszámolt volna mindennel. Néhány nap múlva hallottam, hogy még találkozásunk délelőttjén behívatta magához Hóman Bálint (politikai funkciója akkor nem volt, a fővárosi és vidéki könyvtárakat, valamint múzeumokat magába foglaló autonóm testületnek, a *Nemzeti Múzeumnak* volt az elnöke) és közölte vele: — munkahelyét el kell hagynia. — Eltávolítása után — mint aki „nyugdíjba ment” — szerény óbudai lakásán naphosszat dolgozott, hogy befejezze készülő munkáját, ami az általam szerkesztett *Magyar Századok* című sorozat számára készült. Címe ez volt: *Egy század élete*, alcíme pedig: *A XIX. század eszméi*. Válogatás volt ez a mű a 19. század magyar politikai irodalmából; nagy bevezető tanulmánnyal, jegyzetapparátussal és a válogatásban szereplő szövegek szerzőinek tömören megfogalmazott arcképtanulmányaival. Az íróhoz — úgy tűnt — kegyes volt a sors. Mielőtt a *katonai behívójegy* néven kézbesített kényszermunkára-idézés — 1944 júniusában — megérkezett, a négyszáz oldalt meghaladó mű elkészült. A kéziratot Halász jó barátainál, Rédey Tivadaréknál „biztonságba” helyezte. Rédeyék lakását azonban az ostrom alatt gyújtóbomba-találat érte és a kézirat megsemmisült. Az elkészült művet ismertem, betetőzése volt Halász Gábor utolsó korszakának.

Mindaz, amit elmondhattam, vázlatnak is kevés az ő korán megszakadt útjáról. Halász Gábor műve — a magyar és a világirodalom nagy egyéniségeinek világába lehatoló *portréi*, valamint történelmi szakaszokat megelevenítő *tablói* — vitatható vonásaik ellenére, esszéirodalmunk csúcsait érintik. Talán még lesz módom rá, hogy e befejezetlen bevezetés számba menő szavaimat tanulmánnyá mélyítsem?! Annál inkább kötelességemnek érzem ezt, mert alig vagyunk már néhányan írástudók, akik nem csupán művét és egyéniségének külső burkát, hanem az ő belső világát is ismertük.

TOLNAI GÁBOR

BÁLINT GYÖRGY

Az emlékezők lírai-személyes vonulatát akaratlanul is meg kell szakítanom. Olyan nemzedék tagja vagyok, amelynek eszmélesekor Bálint György már nem élt, írásainak így nem lehettem egykorú olvasója, műveit csak később ismerhettem meg. Ezért a hangváltás, ezért a más jellegű megközelítés: életművének elsősorban elvi jellegű tanulságairól szólhatunk, anélkül azonban, hogy egyénisége vagy alkotásai szubjektív megidézésére is lenne módunk.

Bálint György a szó hagyományos értelmében aligha nevezhető irodalomtörténésznek. Életművéből hiányzik — talán kedvezőtlen körülményei, talán eltérő érdeklődése, vagy éppen egyénisége másfajta meghatározottsága miatt — a töményebben irodalomtörténeti munkálkodás mindenféle mutatós külsősége. Hiába keresnénk nála a tudományunkban szokásos tevékenységek különböző változatait. Műveiben sem a könnyű- vagy nehézfelegyverzetű filológiai vállalkozások, sem a szélesebb — akár elvontan elméleti, akár játékosan szellemes — rendszerezések, áttekintések nyomait meg nem leljük.

Mindenekelőtt esszéista volt és kritikus. De nem a tudálékosan értekező, inkább az élet közelségét kereső fajtából. Akit ihletében nem a rögeszmés vallomás-kényszer, hanem az élet mozgására összpontosító figyelem és értelmező szándék irányított. Ítéleteiben pedig nem a hagyományörzés merevsége vezérelte, hanem az élő irodalom új törekvéseit megértő, támogató kritikus távlatos lendülete.

Nem ellentmondás nélküli tehát — miként Halász Gábor, Kerecsényi Dezső vagy Szerb Antal esetében — az irodalomtörténészek jeles, bár — mondjuk meg őszintén — neincgyszer nehézkes, túlzó absztrahálásra és tolvajnyelvre hajlamos céhében Bálint Györgynek *helyet kapnia*. Sőt: az sem magától értetődő, hogy e testületben neki *helyet adjunk*. Legalábbis közelebbi megokolás, indokolás nélkül. S talán nem profanzáljuk az ünnepélyes megemlékezések hangulatát és nem kereszteljük az ilyenkor szokásos emelkedett pátozt, ha éppen erre a bizonyító eljárásra vállalkozunk. Nem pályaképvázlatot készítnünk tehát — amelyre néhány éve amúgyis tettünk nyomtatásban olvasható kísérletet —, s nem életműve valamelyik részletének finomabb kimunkálására gyürkőzünk. Klasszikussá avató, rögzítő emlékbeszéd helyett így csupán irodalomszemlélete eleven példáját idézzük. Nem hagyományát leltározzuk, hanem élő örökségével szeretnénk szembesíteni.

Mert végül is Bálint György korántsem véletlenül: botcsinálta módon vagy csupán a kegyelet okán került a szaktudomány e rangos névsorába. Indokoltan tehát, de mindjárt kérdőjeleket is halmozva maga körül. Hiszen kritikus örökségének több évtizedes elhanyagolása, majd megkésett felfedezése arra figyelmeztet, hogy nálunk általában még mindig kevesebb a kritikus életmű árfolyama, mint a szorosabban vett irodalomtörténeti munkásságé. Helyes-e, érthető-e, hogy az irodalomtudományon belül még most is mostohagyerek, lekezelt, másodrendű műfaj a kritika? Az irodalomtörténész-rangjelzést pedig többnyire milyen teljesítmények, milyen érdemek elismeréséül osztogatjuk? A szakmai illemszabályok és módszerek rutinos használata vagy az irodalmi mozgások, folyamatok törvényeit közvetítő — tudatosító gondolatok alapján? Gyakran könnyebb ezt a „sarzsit” a pusztá -- bár keveset mondó -- szakszerűség, mint a szakszerűtlen

formában jelentkező — de lényegét telibetaláló — felismerések révén megszerezni.

Bálintnak mindenekelőtt *gondolatai* voltak az irodalomról. Termékeny kritikusi észlelései a kortárs alkotókról. S előrelátó tudása kora társadalmá és irodalma sodráról. Azoknak várható, egymást erősítő áramlásairól, de lehetséges ütközéseiről, sőt egymást zavaró, felkavaró örvényléseiről is. Nemcsak a részleteket látta, nemcsak az előző korszak nagyjainak klasszicizálódó átlényegülési folyamatát, hanem a pályakezdő kísérletekben — mint például 1930 körül József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós és mások kötetében — megcsillanó új korszakos jelentőségű lehetőségeket is. Mai szóval azt is mondhatnánk, hogy az egész kortárs-irodalmat átfogó látomása volt. Nem a már meglevő, a beérett termést kívánta maradéktalanul összegyűjtögetni, majd minden további növekedés példája-normájaként előírni, kodifikálni. A hagyomány értékét, jelentőségét maga is tudta, s a régebbi múlt, illetve a Nyugat első nemzedéke fél-múltjának nem egy alkotójáról közvetlenül írt vagy célzásokban-utalásokban emlegette őket. De Bálint az irodalmi örökséget sem immanens zárttságában szemlélte s elevenítette fel, hanem korról-korra változó folyamatában. Az írói alkotások utóéletében a történelem lélegzetvételének gyorsan forduló ritmusára figyelt. Hogy Ady még friss öröksége körül például milyen hamar és döntően módosult az atmoszféra. „Az ember elolvassa — írja Bálint — *A fekete zongorát*, és arra gondol, hogy annak idején ez volt az »érthetetlenség« tetcje és az összes »komolyak« ezzel a kis remekművel akarták ad absurdum vinni Ady költészetét. Kissé ingerülten laza stílusban kénytelen csodálkozni az ember: hár mit nem értettek meg ezen a versen, miért kellett hiába a fejüket törniük az ilyen, napnál világosabb szimbolikájú sorokon: *Vak mestere tépi, cibálja, / Ez az élet melódija, / Ez a fekete zongora.*” De miközben „egy halhatatlanság születése” címmel és emelkedett hangnemben ünnepli Ady összes versei első, gyűjteményes kiadását, és indulatosan utasítja el Kosztolányi kezdeményezését a nagy poéta értékelésének revíziójára — megállapítva, hogy az „mégcsak nem is érdemes arra, hogy az Ady-oeuvre túlnője” — Bálintnak eszébe sem jut Ady életművét emelni saját kora esztétikai mércéjévé. Még belőle sem, frissen győzelmes és végre egészében megérett életművéből sem kíván kótáblát kalapálni.

Múltunkban az irodalmárnak, a kritikus-irodalomtörténésznek ritkább, sőt már-már kivételes típusát ismerhetjük föl Bálint Györgyben. Mert a gyakoribb, a sikeresebb és ekként hagyományosabb típus a múlt örökségéből készített — hol merevebb, hol liberálisabb — törvénykönyvekkel telepedett rá az élő irodalom lenézett kocsmasztalára. Ismeretes — s ezzel nem vitathatatlan értékeiket vagy emberi jószándékukat akarom kisebbiteni, becsmérelni —, hogy tudo-

mányunk olyan nagyjai is, mint Gyulai Pál és Horváth János a népmozgalmi irányzat klasszifikálásával egyben az új törekvéseknek is útját igyekeztek állni. Ami a múlt, a Petőfi – Arany-örökség elismerésében, elemző tudatosításában érdemük volt, az a jelen s a jövő, Vajdáék és Adyék áttörésében már nehezezzé, akadállyá vált. S persze ez az egyértelműen a múlthoz kötődő, a holt klasszikusok lábszárcsontjával élő alkotókat félreparancsoló, sőt olykor megfenyegető tudósi-kritikusi magatartás azóta sem szűnt meg. Sőt: új meg új formákban ismétlődik.

E magatartással szemben Bálint irodalmi koncepciója viszont leginkább az ún. írói kritika szemléletével rokon. Az új, a feltörekvő irányzatok és áramlatok, művek és alkotók mellé szinte olyan szenvedéllyel, értékelő és értelmező meggyőződéssel állt ki, mint ahogy ezt kritikái írásában többek között Ady Endre tette. Bálint bírálói tevékenységében nem a tiltás s nem az elutasítás indulata dominált, hanem a felfedező készenlét lendülete. Teremtő folyamatnak érezte a kritika jelenlétét a bontakozó és új törekvésekben gazdag kortársi irodalom mellett. Milyen jellemző egész magatartására és szemléletére az a néhány mondat, amellyel egyik kritikáját kezdi: „Kazinczy annak idején, mint ismeretes, felsikongatott egy könyv olvasása közben. Én, míg a *Puszták népét* olvastam, többször úgy éreztem, fel kell ordítanom. A testi és erkölcsi megaláztatások pokoli vízióját adja ez a ragyogóan megírt, hatalmas könyv. Időnként abbahagytam az olvasást, ökölbe szorult kézzel.”

Bálint György egyik legnyomatékosabb gondolata az irodalmi értékelés perspektivikussága volt. Nem a múlt mércéivel, hanem a jövő lehetőségeivel mérni a jelen irodalmát. S ehhez rögtön hozzákapcsolhatjuk kritikai tevékenysége egy másik alapelvét: mindig egész irodalomban gondolkozott. Ismeretes, hogy kora irodalmában különböző „szekértáborok” alakultak és küzdöttek egymás ellen. Bálint nem fogadta el ezeknek az irodalmi áramlatoknak – a népick, urbánusok és programosan szocialisták csoportjainak – öntörvényű létét és zárt immanens értékelési rendszerét. Számára a különféle kezdemények egyaránt fontosak voltak, amennyiben a valóság folyamatainak lényegét ragadták meg és jövőbe mutató eszményeket hordoztak. Nem ellentételező, hanem egymásrautaló összefüggésében értékelte a különböző csoportokból érkező alkotók életművét: így kapott helyet egymás mellett az ő kritikai koncepciójában József Attila és Radnóti Miklós, Nagy Lajos és Illyés Gyula.

Kora irodalmának eszményét és igazi távlatát az új, szocialista irodalom kibontakozásában és gazdagodásában látta. De elképzelése néhány későbbi felfogással ellentétben nem az egyetlen modellt követő szocialista irodalom volt, hanem a sokrétű, a fejlődés folyamatában bonyolult egyéni változatokat kialakító költészet és próza.

Ezért nem szűkítette le néhány kortársi kritikushoz hasonlóan a szocialista ihletés és a marxista megközelítésű gondolkodás formáit és lehetőségeit, hanem a megelőző irodalmi fejlődés természetes érlelődése, átalakulása szerint kísérte figyelemmel a kortárs alkotók életútját és pályáját. Különös példaként elemezte József Attila költészetének alakulását, vállalva és támogatva azt a sokak által elmarasztalt fordulatot is, amelyet a tragikus sorsú költő életében a *Nagyon fáj* korszaka jelentett. Bálint a szocialista költészetnek nemcsak a közvetlenebb, tárgyiasabb formáját tartotta járhatónak, hanem az elvontabb, intellektuális változatát is. Sőt József Attila lírájában éppen ezt tekintette korszakos jelentőségű értéknek: „a nyárspolgáresztétika” szerint „hideg” költészetet, „melyben intellektuális elemek is fellelhetők”. Ezért „védte meg” a befeléfordulás vádjától is, amelyben sokan a költő eszmei meghátrálását látták. Bálint polemikus indulata a költői személyesség és egyetemesség – vagy ha tetszik – intellektualitás érdekében fogalmaz meg ma is helyes és lényeges gondolatokat: „Gyanús az olyan költő, aki minden versében szabatosan és félreérthetetlenül döntögeti a tőkét, és ha siránkozhatnákja van, gyorsan leteszi a tollat és félrevonul. Az ilyen költőknek nemcsak művészi, hanem emberi és szocialista őszintesége is fölötte gyanús.” Szerinte József Attila „szocialista elveit fenntartva” fordult befelé. S hangsúlyozza, „nem jobbra fordult – csak befelé”.

Nem volna értelmé kanonizálni Bálint György kritikusi gondolatait. De látni és tudni kell, hogy a maga korában a népfrontos politikai-eszmei felfogást a legtermékenyebben alkalmazta a magyar irodalom és művészet korabeli viszonyai között. Így volt szemé meglátni a két háború közötti irodalom olyan jelentős polgári alkotóinak eredményeit és a történelem menetében szövetséges eszmei kilátópontjait, mint amilyen Babits Mihály, Kosztolányi Dezső vagy – ellentmondásaival együtt – Szabó Lőrinc életműve volt. Népfrontos elképzelései középpontjában természetesen a döntő hatású szocialista művészi átalakulás állt. Ennek megvalósítására kora legegységesebb törekvésű és képességű alkotóit ítélte megfelelőnek: József Attilát, Derkovits Gyulát, Radnóti Miklóst, Nagy Lajost és Illyés Gyulát.

Jelentőségét olyan nagy kritikus egyéniségek mellett és között hangsúlyozhatjuk, mint Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal vagy mint Lukács György, Révai József, Gaál Gábor. Hozzátehetjük, hogy kritikusi tevékenysége sok vonatkozásban elmaradt említett kortársaié mögött: éppen ezért nem lehet és szabad kirekesztő módon fölébük emelni vagy egyértelműen velük szembeállítani. Azt azonban tudatosítanunk kell, hogy nem egy lényeges kérdésben Bálint mélyebben, valóságosabban látott, mint legkiválóbb polgári kritikustársai vagy mint a korszak jónéhány marxista kritikus. Mái érvényes és korszakos jelentőségű kritikusi teljesítménye

abban áll, hogy a kor irodalmi folyamatát a valóságos irányzatoknak megfelelően értékelte. Köztudomású, hogy felfogását, gondolatait egységes, rendszerező tanulmányokban nem fejtette ki, különböző kritikáiban, töredékes tanulmányaiban szétszórva azonban egy ma is érvényes, tanulságos koncepció magva rejlik. E koncepció lényege kora irodalmi folyamatainak helyes és jó útemű értékelése, tudatosítása volt. Bálint a különböző áramlatokat, csoportokat, alkotókat és műveket a szocialista irodalom kialakulása, bonyolult fejlődése szempontjából ítélte meg. Magáról a szocialista irodalomról pedig nem steril tételei vagy szűk agitációs igényei voltak, hanem egyetemes és szintetikus szemlélete. Távol állt tőle a szocialista irodalom előregyártott fogalma, mindig művekből és alkotói folyamatokból általánosított. Pontosan érzékelve a világirodalomban megmutatózó változásokat is: így különösen a hozzá elérkezett szovjet és francia példákhoz igazodott, s ugyanakkor kortársként mindenkinél előbb és mélyebben fogta fel igazi jelentőségét annak, ami József Attila és környezete munkásságában készült és kialakult. Arról a magaslatról figyelt és értelmezett, amelyet az egyetemes igényű és intellektuális lendületű kortársi irodalom és irodalmi mozgás megteremtett.

KOCZKÁS SÁNDOR

VALLOMÁS ÉS VÁLLALÁS

JEGYZETEK RADNÓTI MIKLÓSRÓL

1941 őszén írta Radnóti Miklós – József Attiláról: „A gazdag után vagyon marad, a költő utáni versek és töredékek. S a költő halála pillanatában vagyonná lesznek ezek is, a hagyaték a nemzet vagyona már. S halála után életművének ez a kiegészítő része is jobban érdekli az olvasót és a kutatót, mint a költő vállalt és sokszor nagy áldozattal megjelentetett művei annak idején.

Pedig gyűjteményei összeállításából legtöbbször kihagyásra ítélte ezeket a darabokat, vagy dolgozni, javítani szándékozott még rajtuk. De a költő, mikor könyvei anyagát kiválogatja az előtte heverő versekből – tudattalanul talán – de érzi mégis hagyatéka sorsát. A költő mindig tékozló természet, hagyni akar maga után, hagyni az utókornak, mert a kor mindig cserbenhagyja a költőt.” –

Az eddig elhangzott fölszólalások mártírhalált halt magyar irodalomtudósok emlékét idézték. A most következő megemlékezésnek célja, szándéka nem több, néhány jegyzettel adózni, futó pillantást vetni, egy ma már klasszikusnak ítélt, Kelet s Nyugat felé egyaránt